

Herinnering aan huizen, verhalen van mensen

Advies voor een herinneringsproject naar aanleiding van een onderzoek van de Radboud Universiteit naar de rol van de gemeente Zutphen ten aanzien van het Joods vastgoed tijdens en na de Tweede Wereldoorlog

Gerdien Verschoor, 5 juni 2023

Colofon

Herinnering aan huizen, verhalen van mensen

Advies in opdracht van het College van B&W Zutphen
Gerdien Verschoor tekst & advies over kunst & erfgoed

Zutphen, 5 juni 2023

Afbeelding omslag: plafond van de Synagoge aan de Diederstraat

www.gerdienverschoor.nl

Inhoudsopgave

INLEIDING	4
<i>Uw vraag</i>	5
<i>Werkwijze</i>	5
<i>Leeswijzer</i>	6
INVENTARISATIE	7
1 <i>Het Joodse verhaal van Zutphen</i>	7
2 <i>Joodse burgers in Zutphen: onteigening en rechtsherstel</i>	11
3 <i>Antisemitisme is van alle tijden</i>	12
4 <i>Organisaties en initiatieven in Zutphen</i>	13
5 <i>Best practices in de Stedendriehoek en Herinneringscentrum Kamp Westerbork</i>	14
5.1 <i>Educatie van de dialoog</i>	15
5.2 <i>Het persoonlijke verhaal</i>	16
5.3 <i>Verbinding met de actualiteit</i>	17
5.4 <i>Leerniveaus</i>	18
5.5 <i>Kinderboeken</i>	19
6 <i>Suggesties en expliciete wensen uit het veld</i>	20
AANBEVELINGEN	21
<i>Fase 1: Een kast vol verhalen</i>	21
<i>Fase 2: 80 Jaar bevrijding</i>	24
Bijlage 1 Persoonlijke verhalen	26
Bijlage 2 Uitgangspunten hedendaagse Holocaust-educatie in het HCKW	32
Bronnen	33
Gesprekspartners	34
Annex: Buiten mijn opdracht	36

INLEIDING

In 2021 werd er door Gemeente Zutphen aan de Universiteit Nijmegen opdracht gegeven tot een onderzoek naar de omgang van de gemeente met Joods vastgoed. De resultaten van dat onderzoek verschenen in 2022 in het rapport *Joodse burgers in Zutphen: onteigening en rechtsherstel*.

Het onderzoek naar de omgang van de gemeente Zutphen met Joods vastgoed stond niet op zichzelf. In de loop van 2022 werden onderzoeken met vergelijkbare vraagstellingen afgerond voor tientallen gemeenten in heel het land, ook in de andere gemeenten van de Stedendriehoek (Deventer en Apeldoorn). Bij de presentatie van het onderzoek in Apeldoorn op 20 april 2022 zei voormalig directeur van het CIDI, Ronny Naftaniel, wiens ouders kamp Westerbork overleefden: 'Het is niet meer goed te maken. Maar er is wel iets wat je kunt doen: dit doorvertellen aan toekomstige generaties zodat zij zich realiseren dat er tot op de dag van vandaag oorlogen gevoerd worden. Het verhaal moet worden doorverteld.'

Een belangrijke aanbeveling uit het onderzoek betreft de 'publieke herinnering aan deze gebeurtenissen'. Die zou zich niet alleen op Zutphen moeten richten, maar op alle gemeenten samen. 'De tientallen vergelijkbare onderzoeksprojecten van dit moment bieden de eenmalige kans om een digitale of rondtrekkende expositie in te richten. Zo'n expositie zou het meest sprekende materiaal uit verschillende projecten en gemeenten bijeenbrengen. Inzichten uit een [nog te organiseren] conferentie kunnen een leidraad vormen voor het verhaal van deze expositie', aldus de onderzoekers.

Een onafhankelijke adviescommissie¹ steunde deze aanbevelingen en adviseerde de gemeente om ruimte te nemen voor een respectvolle erkenning van het leed van de Joodse inwoners van Zutphen en de kille ontvangst van de overlevenden na de oorlog. Daarnaast adviseerde de commissie concreet, actief en structureel bij te dragen aan de bekendmaking van dit verhaal, het verhaal van Joods Zutphen en het bestrijden van antisemitisme door:

1. Het organiseren van een vrij toegankelijke expositie in de openbare ruimte over dit onderzoek;
2. Het organiseren van educatief aanbod;
3. Te blijven onderzoeken en de kennis van dit rapport te integreren in het Archief van Zutphen;
4. En daarbij voort te bouwen op het bestaande aanbod van het Joods verhaal en Zutphen.

---

¹ De adviescommissie bestond uit de heren Rik de Lange (vz), Peter Kooij, Rob Lezer, John Stienen, en Menno Tamminga. Zij brachten hun advies uit op 27 januari 2022.

Het College besloot op 12 april 2022 de aanbevelingen van het onderzoek over te nemen en daarbij te streven naar samenwerking met Deventer en Apeldoorn. Het College besloot toen ook dat er op dit onderzoek een vervolg moet komen in de vorm van educatief materiaal en publieksinformatie.

Uw vraag

Als College van B&W heeft u mij in uw opdrachtbevestiging van 25 januari jl. het volgende gevraagd: *Naar aanleiding van de uitkomsten van een onderzoek door de Radboud Universiteit naar de rol van de gemeente Zutphen ten aanzien van Joods vastgoed tijdens en na de Tweede Wereldoorlog, hebben wij besloten dat op dit onderzoek een vervolg moet komen in de vorm van educatief materiaal en publieksinformatie. Aan u hebben wij gevraagd een vooronderzoek uit te voeren om nader te kunnen bepalen welke specifieke vorm dit vervolg moet krijgen. Wij hebben u verzocht in uw onderzoek contacten te leggen met lokale en regionale partners en stakeholders. De aan u opgedragen werkzaamheden monden uit in een advies voor een project dat recht doet aan de uitkomsten van het onderzoek van de Radboud Universiteit en het verhaal van Joods Zutphen.*

Werkwijze

Na het bestuderen van de relevante stukken (zie literatuurlijst) ben ik in gesprek gegaan met belanghebbenden, deskundigen en organisaties die de herinnering aan de Joodse aanwezigheid en de Holocaust levend houden (zie lijst gesprekspartners) om antwoorden op de volgende vragen te inventariseren:

1. Welke specifieke wensen leven er bij de **stakeholders** m.b.t. een project waarbij op een waardige manier aandacht wordt gegeven aan de uitkomsten van het onderzoek door de Radboud universiteit en het verhaal van Joods Zutphen;
2. Welke ideeën leven er bij de eventuele **partners** in Deventer en Apeldoorn, welke ervaringen zijn er opgedaan in Deventer en Apeldoorn, welke samenwerkingsmogelijkheden zijn er?
3. Welke suggesties hebben de **overige genoemde personen** en op basis van welke (ervarings-)deskundigheid zijn deze suggesties geformuleerd?
4. Welke rol kunnen het **Erfgoedcentrum** en de **Musea Zutphen** vervullen?
5. Zijn er nog **andere interessante samenwerkingspartners**?

Resultaten van deze gesprekken zijn in het eerste concept van dit stuk verwerkt. Ik heb de belangrijkste uitkomsten gedeeld tijdens een bijeenkomst op 10 mei 2023, waarbij aanwezig waren: vertegenwoordigers van de NIG De Stedendriehoek, de Liberaal Joodse Gemeente, Stichting Stolpersteine Zutphen, Werkgroep Geschiedenis Joods Zutphen (die o.a. de Joodse wandelingen organiseert), en een lid van de adviescommissie. Initiatiefnemer tot deze bijeenkomst was de Stichting Stolpersteine Zutphen. De waardevolle suggesties en aandachtspunten die aan de orde kwamen zijn in dit stuk verwerkt.

Het eerste concept is meegelezen en becommentarieerd door Corinne Abbas, initiatiefneemster van het project *Joodse bewoners in de Schilderswijk Zutphen. Een zoektocht naar verhalen* en de gelijknamige publicatie. De tweede versie is meegelezen en becommentarieerd door drie leden van de adviescommissie (Rob Lezer, tevens lid van de Nederlands Israëlitische Gemeente Stedendriehoek, Rik de Lange en Menno Tamminga), en John Löwenhardt van de Liberaal Joodse Gemeente Gelderland.

Leeswijzer

In het eerste deel (INVENTARISATIE) ga ik in op het Joodse verhaal van Zutphen. Vervolgens geef ik een kort overzicht van de organisaties en initiatieven die betrokken zijn bij het vertellen van dit verhaal. Daarna geef ik een beeld van de *best practices* in de Stedendriehoek en van Herinneringscentrum Kamp Westerbork, zowel van de filosofie achter de Holocaust-educatie als van enkele aansprekende voorbeelden uit de praktijk die ons wellicht tot voorbeeld kunnen dienen. Ik eindig met een kort overzicht van de suggesties en expliciete wensen die leven bij de belanghebbenden en andere geïnterviewden.

In het tweede deel (AANBEVELINGEN) verwerk ik al het bovenstaande tot een zo praktisch mogelijk uitgewerkt advies voor het College van B&W. Ik besteed hier aandacht aan de inhoud van het verhaal (het Joodse vastgoed), de plek waar het verteld zou moeten worden en de manier waarop, het belang van het persoonlijke verhaal, samenwerking met het onderwijs, de partner aan wie we dit project duurzaam en langjarig zouden kunnen toevertrouwen (de Musea Zutphen), en ik schets een toekomstperspectief. De uitwerking in concrete activiteiten en projecten is een uitvloeisel van mijn bevindingen tijdens het 'vooronderzoek' waartoe u opdracht gaf. Het zou niet logisch zijn om deze in dit stuk onbenoemd te laten.

Voor dit onderzoek voerde ik bijzondere gesprekken met overlevenden, nabestaanden en vele anderen die zich met het Joodse verhaal van Zutphen hebben verbonden. Graag wil ik op deze plek al mijn gesprekspartners danken voor hun inspiratie, het delen van hun kennis, en vooral voor hun vertrouwen.

Gerdien Verschoor, juni 2023

INVENTARISATIE

1 Het Joodse verhaal van Zutphen

Al in de veertiende eeuw telde Zutphen een aantal Joodse inwoners.² Dit was vermoedelijk te danken aan het feit dat Zutphen in die periode een belangrijk handelscentrum was. De vervolgingen van Joden na de pestepidemie van 1348-49 maakten hier een einde aan. Behalve een enkele Joodse arts, die hier tussen 1567 en 1569 gevestigd was, woonden er tot de burgerlijke gelijkstelling in 1796 geen Joden in Zutphen. Wel mochten Joodse kooplieden hun waar aanbieden op de jaarmarkten.

Na 1796, de burgerlijke gelijkstelling, begon de Joodse gemeente te Zutphen snel te groeien omdat er veel Duits-Joodse immigranten naar de stad kwamen. In 1797 werd een stuk land gepacht op de Weg naar Vierakker, waar een begraafplaats ingericht werd. In dat jaar werd ook de eerste synagoge ingewijd bij de Eekmolen in de Nieuwstad. In 1815 werd er een grotere synagoge gebouwd aan de Rosmolensteeg en uiteindelijk werd de synagoge aan de Dieserstraat gebouwd, die in 1879 in gebruik werd genomen.

Aanvankelijk waren de meeste leden van de snelgroeiende gemeente armlastig. De meeste Joden waren werkzaam in de handel of als slager. De Joodse gemeente van Zutphen werd geleid door een kerkenraad, en er bestonden verschillende genootschappen voor onder meer de zorg voor de armen, wezen, er was een begrafenisgenootschap, een genootschap voor de bestudering van de Thora, een vrouwengenootschap dat lezingen en studiebijeenkomsten organiseerde en een vrouwenvereniging voor onderhoud en aankleding van de synagoge. Zutphen had een afdeling van de Maatschappij tot Nut der Israëlieten in Nederland en in 1908 was er een collectantenvereniging voor Palestina. De kinderen van de Joodse gemeente Zutphen kregen godsdienstonderwijs op een Joodse school.

Benjamin Frank geeft les aan Jo Spier (foto www.jck.nl)

---

² Bron 'Het Joodse verhaal van Zutphen': www.jck.nl

Na het hoogtepunt in omvang en welvaart gedurende de laatste decennia van de negentiende eeuw, nam de omvang van de Joodse gemeente vanaf 1898 af, onderbroken door een lichte groei ten gevolge van de komst van vluchtelingen uit Duitsland in de jaren dertig. In deze periode was ook een zionistische beweging met een jeugdafdeling actief.

Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog telde de Joodse gemeenschap ongeveer vijfhonderd leden. Net als in het hele land werden vanaf het begin van de bezetting ook in Zutphen tal van anti-Joodse maatregelen van kracht. Tijdens de bezetting werden ongeveer 107.000 Joden en ongeveer 500 Sinti en Roma via kamp Westerbork gedeporteerd naar de vernietigingskampen in Auschwitz en Sobibor. Onder hen bevonden zich ook vrijwel alle Zutphense Joden, al lukte het enkelen om onder te duiken. Op grote schaal werden in het hele land Joodse bezittingen geroofd: woningen en inboedels, hypotheek en effectenportefeuilles, kunstwerken en dierbare persoonlijke bezittingen. Geroofde ('onteigende') panden werden vaak doorverkocht. De Zutphense synagoge werd in 1944 door Nederlanders geplunderd, waarbij het gehele interieur vernield werd.

De Thorarollen bleven gespaard omdat ze op tijd werden verstoppt. In 1944 richtten NSB-ers ook vernielingen aan op de begraafplaats; veel grafstenen werden uit de grond getrokken en meegenomen.

Slechts een klein aantal Joden overleefde de oorlog. Nog geen 50 Joodse inwoners van Zutphen 'kwamen terug', berooid vanwege de plunderingen en getraumatiseerd door hun kamp- of onderduikervaringen. Net als in andere steden werden ze bepaald niet met open armen ontvangen. Hun verschrikkelijke ervaringen werden vaak gebagatelliseerd en het naoorlogse rechtsherstel was kil en formalistisch ingericht, met moeizame en langdurige processen. Het was niet vanzelfsprekend dat de rechtmatige Joodse eigenaren hun bezittingen weer terugkregen. Dat die bezittingen niet alleen financiële waarde hadden, maar ook een zeer grote emotionele waarde omdat ze verbonden waren met herinneringen aan vermoorde familieleden, werd totaal niet begrepen. Het is een periode die door Isaac Lipschitz 'de kleine shoa' werd genoemd.³ Mede door de kille ontvangst besloten vele Joden kort na de oorlog om naar het buitenland, vaak Israël, te emigreren. Dat gold ook voor een aantal Zutphense Joden.

Na de oorlog werd de Joodse gemeente heropgericht. Maar omdat de gemeenschap steeds kleiner werd, moest men in 1952 besluiten de synagoge aan de Dieserstraat te verkopen. Om toch een plek te hebben voor synagogediensten, werd twee jaar later het woonhuis Coehoornsingel 58 gekocht om er een synagoge in te vestigen. In de jaren zeventig kon de sloop van de synagoge aan de Dieserstraat (en de bouw van zes appartementen) maar ternauwernood worden voorkomen. Het gebouw werd in 1983 op de Rijksmonumentenlijst geplaatst en aangekocht door de Gemeente Zutphen, die de synagoge overdroeg aan de Stichting Oude Gelderse Kerken. Na een restauratie werd de bovenverdieping van de

---

³ Isaac Lipschits, *De kleine shoa. Joden in naoorlogs Nederland*, Groningen 2001

synagoge in 1985 weer voor diensten in gebruik genomen. De Joodse gemeenschap telde toen nog dertig leden. Nu wordt er in de synagoge nog zeer sporadisch een dienst gehouden. De sjoel is regelmatig open ter bezichtiging en er worden incidenteel lezingen, concerten en cursussen gegeven. Wandelingen georganiseerd door de Werkgroep Geschiedenis Joods Zutphen eindigen steevast in de sjoel.

Het Joodse onderwijs werd na de oorlog snel vormgegeven. Dat gebeurde eerst in het beschadigde gemeentegebouw aan de Halterstraat. Al snel verhuisden de lessen naar het huis van NIG-secretaris E. Meijers aan de Frans Halslaan 66. In 1952 werd een ruimte in Lunchroom 't Klaverblad aan de Nieuwstad 35 voor het eerst als Joodse school gebruikt. Ook werden er kinderfeesten georganiseerd, zoals bij Chanoeka en Poerim. Maar uiteindelijk woonden er te weinig Joodse kinderen in Zutphen om ze gezamenlijk les te geven. Het Joodse onderwijs verdween uit Zutphen.

De vernielde begraafplaats werd na de oorlog gerestaureerd. In 1949 werd er een gedenkteken opgericht ter nagedachtenis aan de vele gedeporteerde en vermoorde Zutphense Joden. Het monument werd geadopteerd door de Kennedyschool en de gemeente Zutphen is verantwoordelijk voor het onderhoud. Begraafplaats en metaheerhuis werden in 2013 na een restauratie opengesteld. Het pad dat naar het metaheerhuis leidt kreeg bij deze gelegenheid de naam Meijer Groenpad, genoemd naar de jarenlange bestuurder van de Joodse gemeente Zutphen Meijer Groen. In het metaheerhuis is sinds enkele jaren een kleine expositie ingericht die het persoonlijke verhaal vertelt van twee Joodse inwoners van Zutphen.

In oktober 2000 hebben de Joodse gemeenten van Apeldoorn, Deventer en Zutphen zich formeel verenigd in de NIG (Nederlands Israëlitische Gemeente) De Stedendriehoek. Een tweede Joodse gemeente is de Liberaal Joodse Gemeente Gelderland met een synagoge in Dieren. Een aantal leden van de LJG Gelderland woont in Zutphen.

Sjoel Zutphen

Joodse inwoners van Zutphen:

1798 53

1809 103

1840 411

1869 448

1899 604

1930 532

1951 79

1971 43

1998 32

2 Joodse burgers in Zutphen: onteigening en rechtsherstel

Bij terugkeer uit de kampen of de onderduik was het niet vanzelfsprekend dat Joden of hun overlevende familieleden of nabestaanden hun onteigende vastgoed terugkregen.⁴ Veel panden waren door de bezetter doorverkocht en hadden meestal ook nieuwe bewoners. Afgelopen jaren werd steeds nadrukkelijker de vraag gesteld of de Nederlandse gemeenten een verwijtbare rol hebben gespeeld bij de onteigeningen en het rechtsherstel. De uitgangsposities en bestuurlijke keuzes tijdens de bezetting en bevrijding verschilden per stad.

Het onderzoek dat in opdracht van de gemeente Zutphen werd gedaan naar onteigening en rechtsherstel, concludeerde dat uitvoerig en systematisch archiefonderzoek geen enkele aanwijzing aan het licht heeft gebracht dat gemeenten Zutphen en Warnsveld onteigend Joods vastgoed van de bezetter hebben gekocht, of zelfs maar hebben overwogen om tot een dergelijke aankoop over te gaan. Wel blijkt dat de gemeenten de bezetter ondersteund hebben bij onteigeningen, bijvoorbeeld door de inzet van politie of het transport en de opslag van inboedels. Ook hebben de burgemeester of andere gemeentefunctionarissen geprobeerd om zeggenschap te krijgen over de verhuur van onteigende panden en het aanwijzen van huurders. Dit gebeurde ook in andere steden.

Rechtsherstel na de oorlog verliep traag, kil en bureaucratisch. Er werd in de jaren na de oorlog anders gekeken naar Joods slachtofferschap dan nu. Het besef dat Joodse burgers slachtoffer waren, leefde nauwelijks. Een van de leidende principes was zelfs dat niemand bevoordeeld of benadeeld mocht worden door het rechtsherstel. Dat betekende in de praktijk voor Joodse burgers nog meer indirect onrecht en benadeling.

---

⁴ Bron 'Joodse burgers in Zutphen: onteigening en rechtsherstel': Wim van Meurs e.a., *Joodse burgers in Zutphen: onteigening en rechtsherstel, onderzoek in opdracht van de gemeente Zutphen*, Nijmegen 2022

3 Antisemitisme is van alle tijden

‘Laten we erover blijven vertellen alsof het gisteren was’, zei Eddo Verdoner, Nationaal Coördinator Antisemitismebestrijding, over dat, wat er in Kamp Westerbork gebeurde. ‘De verhalen bieden tegenwicht aan de complottheorieën, die haat, uitsluiting en antisemitisme aanwakkeren.’⁵

Cijfers over het gebrek aan kennis over de Holocaust bij jongeren worden jaarlijks alarmerender. In januari 2023 werden er cijfers van nieuw onderzoek gepubliceerd: bijna een kwart van de jongeren en jongvolwassenen trekt de Holocaust in twijfel.

Antisemitisme is helaas van alle tijden en kan steeds weer opflakkeren en zich op nieuwe manieren manifesteren. Om slechts één voorbeeld te geven: tijdens het schrijven van dit advies kwam het nieuws naar buiten dat er 154 AZ-supporters werden opgepakt vanwege het zingen van antisemitische liedjes in de trein

Een reden te meer om een duurzaam (educatie)project te ontwikkelen waarin de blijvende herinnering aan de Joodse aanwezigheid in Zutphen centraal staat. De verhalen moeten verteld blijven worden. En iedere inwoner van de gemeente Zutphen zou van die verhalen kennis moeten nemen.

---

⁵ Toespraak Eddo Verdoner in voormalig Kamp Westerbork, 4 mei 2023

4 Organisaties en initiatieven in Zutphen

In Zutphen zijn tal van organisaties en initiatieven die de verhalen vertellen van de Joodse aanwezigheid in Zutphen en van het lot van de Joodse inwoners tijdens de Holocaust. Historisch geïnteresseerden en betrokkenen doen er al jaren onderzoek naar. De verhalen worden verteld in de synagoge aan de Diederikstraat en op de Joodse begraafplaats, beide onder toezicht van de NIG (Nederlands Israëlitische Gemeente) De Stedendriehoek. Daarnaast zijn er de Joodse wandelingen (die altijd eindigen in de synagoge, inkomsten komen ten goede aan de Joodse begraafplaats) en de Stichting Stolpersteine Zutphen met een eigen website (www.stolpersteinezutphen.nl). In 2021 verscheen bij Stichting Nobilis i.s.m. de Historische Vereniging Zutphen het boek van Peter Kooij, *De Zutphense Kehille in het bijzonder. Een geschiedenis van Joods Zutphen*. In 2020-2021 werd er op initiatief van Corinne Abbas samen met buurtbewoners een zoektocht gedaan naar de levens van zo'n vijftien Joodse gezinnen in de Schilderswijk. Er werden struikelstenen gelegd in de wijk en er verscheen een boek waarin de Joodse bewoners van zeventien adressen een gezicht kregen (*Joodse bewoners in de Schilderswijk. Een zoektocht naar verhalen*, Zutphen 2021). In de sloopstream van dit project worden er momenteel podcasts gemaakt met nabestaanden en huidige bewoners en wordt er gewerkt aan een lespakket over een van de vele persoonlijke verhalen uit de Schilderswijk. Scholen organiseren educatieve programma's en hebben herdenkingsmonumenten geadopteerd. Het Erfgoedcentrum beheert en behoudt vele documenten over de Joodse aanwezigheid in Zutphen en doet hier ook onderzoek naar. In de Musea Zutphen wordt met een enkele foto (van een Joodse schoolklas) minimale structurele aandacht besteed aan de Joodse aanwezigheid in Zutphen en de Holocaust.

De meeste initiatieven worden gedragen door gedreven vrijwilligers. Binnen iedere organisatie is veel kennis aanwezig, die de laatste jaren ook in publicaties of online is vastgelegd. Het is goed en mooi dat er zoveel verschillende initiatieven bestaan, want het laat zien dat er in de stad draagvlak is voor het vertellen van het Joodse verhaal. Bovendien werken de organisaties door hun kleine omvang 'hands-on' waardoor er vaak in korte tijd aansprekende projecten kunnen worden gerealiseerd. Maar het is ook persoonsafhankelijk en daardoor kwetsbaar. Ook bestaat het risico dat de organisaties met elkaar concurreren, bijvoorbeeld bij het verkrijgen van projectsubsidies. Tijdens het schrijven van dit advies ontstond bij de verschillende hierboven genoemde organisaties het idee om met elkaar in gesprek te gaan over het oprichten van een koepelorganisatie, wellicht in de vorm van een stichting. Zonder dat de verschillende organisaties hun eigen 'smoel' zouden verliezen, zouden ze elkaar binnen een koepel kunnen versterken en gezamenlijk kunnen bijdragen aan het vertellen van het Joodse verhaal van Zutphen. Gesprekken hierover zijn momenteel gaande.

Het is de nadrukkelijke wens van mijn gesprekspartners om in Zutphen niet alleen het verhaal van de Holocaust te vertellen, maar juist ook het vooroorlogse verhaal van de Joodse aanwezigheid in Zutphen en een verbinding te leggen met het heden. Wat zijn de *best practices* in de omgeving?

In de Stedendriehoek zijn twee organisaties die het Joodse verhaal van hun stad en het verhaal van de Holocaust vertellen op een historische plek: Herinneringscentrum Het Apeldoornsche Bosch in Apeldoorn (HCAB) en het Etty Hillesum Centrum (EHC) in Deventer. In Zutphen hebben we (nog) niet zo'n (historische) plek. Toch is het goed om naar hun ervaringen te kijken. Beide instellingen zijn ervaringsdeskundigen op het gebied van het vertellen van het Joodse verhaal en Holocausteducatie. Specialist op het gebied van Holocaust-educatie ligt buiten de Stedendriehoek: Herinneringscentrum Kamp Westerbork (HCKW). Een van de gesprekspartners vond het belangrijk ook de ervaringen en kennis van het HCKW in dit vooronderzoek te betrekken.

Herinneringscentrum Het Apeldoornsche Bosch (HCAB)

In de nacht van 21 op 22 januari 1943 ontruimt de bezetter de psychiatrische inrichting Het Apeldoornsche Bosch. Bijna 1300 mensen worden op transport gesteld naar Auschwitz, waar iedereen wordt vermoord. In de dagen daarna worden nog eens 293 mensen, vooral personeel, weggevoerd. De meesten van hen overleven de oorlog niet. Onderdirecteur Philip Fuldauer, tevens directeur van Paedagogium Archisomog, wist op tijd onder te duiken en overleefde de oorlog. Hij is de grootvader (van moeders kant) van Yvonne Elzas, een van de initiatiefneemsters van het onderzoek naar de omgang van de gemeente Zutphen met Joods vastgoed.

Op panelen, vergezeld van een audiotour op het terrein van Het Apeldoornsche Bosch (nu 's Heeren Loo) wordt het verhaal van Het Apeldoornsche Bosch verteld. In het Herinneringscentrum, gevestigd in de voormalige woning van Philip Fuldauer, wordt het verhaal van Het Apeldoornsche Bosch verteld aan de hand van persoonlijke verhalen.

Etty Hillesum Centrum (EHC)

Het EHC is gevestigd in de eerste Deventer synagoge, die in 1809 werd ingewijd. De huidige vaste expositie vertelt een eigentijds verhaal over het belang van de liefde en de gevolgen van discriminatie en uitsluiting. Het plaatst de lessen uit het verleden in de huidige tijd. De tentoonstelling laat een groot aantal teksten van Etty Hillesum zien en verbindt deze met actuele gebeurtenissen. Op verschillende plaatsen kunnen bezoekers een eigen inbreng achter laten. Indrukwekkend is hier het verhaal rondom een klassefoto van een Joodse klas uit 1942 en een installatie met de adressen en namen van Joodse gezinnen die uit Deventer zijn weggevoerd. In 5.2 kom ik hierop terug. In het EHC is tevens het Deventer Meldpunt voor Discriminatie gevestigd.

Herinneringscentrum Kamp Westerbork (HCKW)

Het HCKW is gelegen nabij het voormalige terrein van Kamp Westerbork. De vaste tentoonstelling vertelt het verhaal van discriminatie, uitsluiting, vervolging en moord op 102.000 Joodse landgenoten en 500 Nederlandse Sinti en Roma. Naast het museum heeft het Herinneringscentrum ook een Kenniscentrum met onder andere een afdeling (Holocaust-)educatie. Scholen worden altijd ontvangen en begeleid door speciaal opgeleide museumdocenten. Westerbork wordt jaarlijks door zo'n 30.000 kinderen en jongeren in schoolverband bezocht (naast zo'n 130.000 volwassen bezoekers).

5.1 Educatie van de dialoog

Holocaust-educatie is opgebouwd uit kennisoverdracht, historische empathie en handelingsperspectief en reflectie voor de leerling. Met historische empathie wordt het vermogen bedoeld om zich een beeld te vormen van de overwegingen, keuzes en motivaties van historische hoofdpersonen. Daarmee wordt ook een verbinding gelegd met het heden: een verbinding die door alle gesprekspartners voor dit advies essentieel wordt gevonden.

Recent onderzoek naar het belang van Holocausteducatie laat vier belangrijke recente ontwikkelingen zien: het verdwijnen van de generatie van ooggetuigen, wereldwijd opflakkerend antisemitisme, de nieuwe 'oorlog tegen de waarheid' (ofwel de verspreiding van valse informatie en het ondergraven van wetenschappelijk onderbouwde feiten) en tot slot de heropleving van rechts-populistische bewegingen in Europa en de VS. Bovendien hebben jongeren steeds beperkter kennis over de Holocaust en de historische achtergronden ervan. Dat is deels te wijten aan het feit dat jongeren een groot deel van hun kennis baseren op (fictieve) jeugdboeken en verfilmingen, zoals *The Boy in the Striped Pyjamas*. De vervaging tussen slachtoffers en daders in dit specifieke verhaal leidt bij jongeren vaak tot een sterk vertekende en gedramatiseerde interpretatie van concentratiekampen, daders, slachtoffers en speelruimte voor menselijk handelen. Jongeren hebben nauwelijks inzicht in de betekenis van begrippen als collaboratie, nationaalsocialisme of antisemitisme, blijkt onder andere uit onderzoek van de aan de HAN verbonden onderzoeker Marc van Berkel.⁶

Om de kennis van de Tweede Wereldoorlog over te dragen wordt in Herinneringscentrum Het Apeldoornsche Bosch gebruik gemaakt van de 'I ask' methode en alle museumdocenten hebben een training in deze methode gevolgd.⁷ In Herinneringscentrum Kamp Westerbork wordt gebruik gemaakt van de methode 'visible thinking'.⁸ Beide methodes gaan uit van de

---

⁶ Marc van Berkel, *Wat weten Nederlandse jongeren over de Tweede Wereldoorlog?* (HAN 2018); Marc van Berkel, *Plotlines of Victimhood. The Holocaust in Dutch and German textbooks, 1960-2010* (Nijmegen 2018).

⁷ I ask methode (ontwikkeld door het Joods Cultureel Kwartier): "Het is de kerntaak van een museum om bezoekers uit te nodigen zich open te stellen. Er vindt een ontmoeting plaats tussen het bekende en het onbekende, het geaccepteerde en het minder geaccepteerde."

⁸ In een wereld waarin leerlingen steeds mondiger worden en leren door meningen uit te wisselen, zal het Kenniscentrum de komende jaren een nieuwe educatieve programmering ontwikkelen die gebaseerd is op *visible thinking*. Deze educatieve methode is ontwikkeld door het Harvard Project Zero. Visible thinking heeft als uitgangspunt om het denken van leerlingen zichtbaar en daarmee bespreekbaar te maken en heeft daarvoor meer dan twintig verschillende routines bedacht die ingaan op de verschillende manieren van denken van

educatie van de dialoog. Niet het eenrichtingsverkeer is belangrijk, maar de dialoog met de leerling. Beide instellingen werken, als het gaat om de begeleiding van scholen, uitsluitend met geschoolde museumdocenten. In Het Apeldoornsche Bosch worden museumdocenten uit CODA Apeldoorn ingeschakeld. Nadrukkelijk wordt een verbinding gelegd met het heden – ‘wat betekent dit voor mij’? In Apeldoorn, Westerbork en Deventer is de dialoog leidend. Daarmee wordt aangesloten bij de ontwikkelingen in het onderwijs waarbij de leerling minder ‘passieve ontvanger’ en meer ‘actieve onderzoeker’ is.

5.2 Het persoonlijke verhaal

Alle drie de instellingen stellen het persoonlijke verhaal centraal. In Westerbork is het Landelijk Steunpunt Gast sprekers gevestigd, dat bemiddelt tussen gast sprekers van de eerste en tweede generatie en scholen. Als *best practice* wil ik hier graag het Etty Hillesum Centrum in Deventer noemen. Hier is voor het onderwijs een klassefoto centraal gesteld van een Joodse klas uit 1942, waarvan alleen Felice Polak (middenin de klas, met de witte jurk aan) overleefde.

Aan de hand van de foto wordt het verhaal van de Joodse aanwezigheid in Deventer en de Holocaust verteld. Kinderen en andere bezoekers krijgen een plattegrond en een lijst met adressen waar de kinderen van de foto hebben gewoond, hun leeftijd, het beroep van de vader en de plaats en datum waarop ze zijn vermoord. Tevens is er in het EHC een kast opgesteld. Als deze wordt geopend, worden de Deventer adressen uitgelicht met de namen van de weggevoerde gezinnen.

---

leerlingen. Visible thinking wakkert nieuwsgierigheid en een beter begrip voor afbeeldingen aan. Het stimuleert het langer kijken naar beelden (*slow looking*), het nauwkeurig observeren en interpreteren, en het kritisch en creatief kijken en denken. Deelnemers voelen zich daardoor meer betrokken en gemotiveerd bij het deelnemen aan een educatief project.

De kast met adressen en namen van weggevoerde gezinnen in het EHC, Deventer

Een directere verbinding met Joodse huizen is nauwelijks denkbaar: iedereen ziet dat de Holocaust niet ver weg was maar 'hier' plaatsvond, 'bij mij om de hoek'. Voor schoolkinderen wordt de foto begeleid door een lespakket over 'Vluchten, vroeger en nu'. Na afloop van de les wordt er een klassefoto gemaakt van de kinderen die aan de les hebben deelgenomen.

5.3 Verbinding met de actualiteit

Naast de dialoog en het belang van het persoonlijke verhaal is het voor Holocaust-educatie van belang dat de verbinding met de actualiteit wordt gelegd. Al mijn gesprekspartners vinden het belangrijk dat dat ook in Zutphen gebeurt bij de ontwikkeling van een educatief project. Zowel het EHC als het HCAB actualiseren het thema 'vluchten', dat grotere groepen leerlingen aanspreekt. In het EHC is ook een wand waarop je als bezoeker kunt reflecteren op de vraag 'durf jij tegen de stroom in te gaan?'.

Het HCKW ontwikkelt niet alleen programma's voor het onderwijs die de Holocaust met de actualiteit verbinden, maar organiseert ook trainingen voor docenten. Daarbij wordt onder andere gesproken over handelingsverlegenheid.

5.4 Leerniveaus

In het HCAB wordt in navolging van onder andere het HCKW het verhaal aangepast aan het niveau van de leerlingen. Het volgende geeft inzicht in de fijnmazigheid van de verschillende leerniveaus :

Basisonderwijs: groep 7/8 bezoek aan HCAB na het gezamenlijk lezen in de klas van het boek van Martine Letterie, *Hanna's reis*, geschreven in opdracht van HCAB. Kinderen hebben het boek gelezen en gaan dan de tentoonstelling door. Er is ook een leskoffer beschikbaar die gekoppeld is aan het boek.

Voortgezet onderwijs: vanuit perspectief van journalist, leerlingen bezoeken de tentoonstelling onafhankelijker. Leidende thema's zijn: **vriendschap veiligheid vluchten vrijheid**. Iedereen kent de dilemma's rondom dit thema, iedereen in het Apeldoornsche Bosch had ook met deze thema's te maken. Groepen adopteren een thema, daar zitten **persoonlijke verhalen** aan vast en die diepen ze uit. Aan het einde maken ze een krant over een van de thema's en die presenteren ze aan elkaar.

MBO Samenwerking met Aventus [er is ook een Aventus in Zutphen], dit project wordt tot 2025 binnen provinciale samenwerking georganiseerd. Ook het Vrijheidsmuseum Groesbeek, het Nationaal Onderduikmuseum Aalten en het Airborne Museum Hartenstein doen mee aan dit project. Het project bevat een lessenreeks over vrijheid in de brede zin van het woord. In het kader daarvan bezoekt het ROC een herinneringscentrum of museum. Het bezoek in het Apeldoornsche Bosch is gericht op de beroepsgroep van verpleegkundigen. Hoofdthema is vriendschap, naar aanleiding van twee persoonlijke verhalen.

HBO: samenwerking door het inschakelen van twee stagiairs.

PABO: ontwikkelen van een verhaal voor het basisonderwijs zodat PABO-docenten met hun leerlingen terug kunnen komen.

Tot slot wordt er samen met Museum Vrij van Geest, 's Heerenloo en het Sinai Centrum in samenwerking met Aventus en Saxion onderzocht hoe een module ontwikkeld kan worden waarin de geschiedenis van de GGZ ons kan leren over de zorgverlening van nu.

Het HCAB heeft bewust gekozen voor het onderwerp 'vluchten', omdat het hedendaags en internationaal is. Het heeft te maken met het leven van leerlingen in het hier en nu, en ook leerlingen uit bijvoorbeeld Syrië en Oekraïne voelen zich hierdoor aangesproken.

Voor het doen van onderzoek worden externe historici ingehuurd.

Ook in het HCKW worden de verhalen aangepast aan het niveau van de leerling. Leerlingen van het *voortgezet onderwijs* krijgen op het kampterrein een les over een concreet kind uit de stad waar de leerlingen vandaan komen (dus Zutphense leerlingen krijgen een Zutphens verhaal, leerlingen uit Gouda volgen de oorlogsgeschiedenis van een gezin uit Gouda etc.) Leerlingen van het *MBO* volgen een persoon die hetzelfde beroep heeft uitgeoefend als het beroep waar de leerlingen voor studeren. Zo komt bijvoorbeeld de verpleging in Westerbork

aan de orde, maar ook de bewaking. Lessen maken meestal deel uit van het burgerschapsonderwijs en vragen als 'wat zou jij doen' of 'wat betekent dit voor jou in deze tijd' komen aan de orde in dialoog met de museumdocent.

5.5 Kinderboeken

Zowel het HCAB als het HCKW hebben kinderboekenschrijfster Martine Letterie (woonachtig in Vorden) opdracht gegeven boeken te schrijven over kinderen die in Het Apeldoornsche Bosch (*Hanna's vlucht*) resp. in Kamp Westerbork (*Kinderen met een ster* en *Eenzaam in de oorlog*, over de oorlogsherinneringen van de voormalige burgemeester van Amsterdam Ed van Thijn) hebben verbleven. Deze boeken zijn bijzonder geschikt voor het vertellen van het onbevattelijke verhaal van de Holocaust voor kinderen van groep 7 en 8. Martine Letterie schreef ook *Kinderen van ver*, over vluchtelingenkinderen. Hiertoe tekende ze onder andere de persoonlijke verhalen op van Fatima en Tamar van de obs De Waaier in Zutphen. Illustratrice Saskia Halfmouw (Warnsveld) bezocht De Waaier om illustraties voor het boek te maken en portretteerde hiervoor Fatima en Tamar.

6 Suggesties en expliciete wensen uit het veld

Bovenstaande ervaringen en voorbeelden zijn voorgelegd en getoetst bij de nabestaanden en andere geïnterviewden. Het algemene gevoel bij deze groep is dat ook in het Zutphense project het persoonlijke verhaal aansprekender zal zijn en beter zal beklijven dan uitsluitend het vertellen van de grote en algemene geschiedenis.

Daarnaast kwamen de volgende wensen en adviezen naar voren:

- Vertel niet alleen het verhaal van de Holocaust, maar ook het verhaal van de Joodse bijdrage aan de Zutphense maatschappij in het verleden en heden;
- Besteed ook ruime aandacht aan het normale vooroorlogse leven van de Joodse gezinnen;
- Maak in de stad zichtbaar wat zich hier heeft afgespeeld. Het gebeurde bij ons om de hoek, in en om de (voormalige) Joodse huizen;
- Leg een verbinding met het heden, met antisemitisme en vluchtelingen van nu;
- Zorg voor een duurzaam project en beleg dat bij een neutrale en professionele organisatie die het project ook voor de toekomst kan borgen;
- Stel een denktank of raad van advies samen die deze organisatie inhoudelijke adviezen geeft en de voortgang (en bestendigheid) van dit project bewaakt. Deze denktank of raad van advies dient divers en inhoudelijk te zijn, met de politiek op afstand;
- Werk nauw samen met de scholen en speel in op hun behoeftes en mogelijkheden;
- Koester de educatieve initiatieven die al bestaan.

Tot slot kwamen er uiteraard een aantal (ongevraagde) adviezen en zorgen ter sprake die buiten mijn opdracht vallen. Omdat dezelfde adviezen tijdens verschillende gesprekken werden benoemd en gezien het belang van dit onderwerp voor de (toekomstige) omgang van de Gemeente Zutphen met het (Joodse) verleden, zijn ze kort opgesomd in de ANNEX.

AANBEVELINGEN

Fase 1: Een kast vol verhalen

Geef de Musea Zutphen opdracht tot het ontwikkelen van een Verhalenkast gericht op persoonlijke verhalen verbonden aan Joodse huizen. Zet hiervoor de middelen in die door het college beschikbaar zijn gesteld. Daarmee wordt recht gedaan aan het beoogd effect als geformuleerd in het Collegebesluit dd 12 april 2022 (zaaknummer 313761, 2022_BW_0175): *de gemeente Zutphen zorgt in 2022 voor nieuw educatief aanbod voor het primair en voortgezet onderwijs over het Joodse verhaal van Zutphen. Organisaties die het Joodse verhaal van Zutphen vertellen worden daarbij gefaciliteerd en de gemeente organiseert een tentoonstelling in samenwerking met het Etty Hillesum Centrum in Deventer en/of het Herinneringscentrum het Apeldoornsche Bosch te Apeldoorn.*

Kies daarbij voor de volgende uitgangspunten:

1 Een ervaring die blijft

Laat de Musea Zutphen een aansprekende, verplaatsbare en goed vormgegeven Verhalenkast maken waarmee het verhaal van het Joodse vastgoed en het bredere verhaal van Joods Zutphen verteld wordt.

Denk daarbij aan een mooi vormgegeven stratenlijst of plattegrond met de namen en leeftijden van weggevoerde Joodse gezinnen (en laat het museum hierin samenwerken met het Regionaal Archief Zutphen, de Stichting Stolpersteine Zutphen en het Etty Hillesum Centrum Deventer). Verbind hier een lespakket aan en bied door middel van bijvoorbeeld QR-codes andere verhalen en wandelingen aan voor verschillende doelgroepen. Focus in eerste instantie op maximaal vijf aansprekende persoonlijke verhalen, zorgvuldig gekozen in overleg met NIG De Stedendriehoek en de Liberaal Joodse Gemeente Gelderland (zie bijlage voor enkele voorbeelden). Het aantal verhalen kan in de toekomst groeien. De QR-codes kunnen op termijn ook toegang geven tot bijvoorbeeld de podcasts die over de Schilderswijk worden gemaakt. Zorg voor een uitprintbare kaart van Joodse huizen in Zutphen waarmee een wandeling gemaakt kan worden. Betrek indien zij dit wensen de huidige bewoners van de huizen hierbij.

2 Verankering bij de Musea Zutphen

Leg de uitvoering en opvolging neer bij de Musea Zutphen. Directie en afdeling educatie van de Musea willen het project graag omarmen. Het museum is een neutrale organisatie met een publieksfunctie die bestaande initiatieven met elkaar kan verbinden. Het museum heeft twee ervaren educatieve medewerkers. Binnen de musea wordt het project duurzaam verankerd en geborgd voor de

toekomst. Maak gebruik van de kennis die aanwezig is bij het Erfgoedcentrum en het Etty Hillesum Centrum. Laat een kleine denktank of raad van advies (bestaande uit onder andere vertegenwoordigers van de Joodse gemeenschappen) inhoudelijk meekijken en geef hun opdracht het project ook in de toekomst te volgen en te borgen.

De *best practices* leren dat een professionele organisatie met medewerkers die professioneel zijn toegerust op hun taak van belang zijn voor het vertellen van het verhaal van de Holocaust. Ook voor Zutphen zouden we daarom moeten denken aan een al bestaande neutrale professionele organisatie, die duurzaam is verankerd in Zutphen en zicht heeft op duurzame financiering. De Musea hebben een professionele afdeling educatie, een netwerk met de scholen, en men heeft ervaring in het maken van tentoonstellingen en het werken met vormgevers. Museum Henriëtte Polak heeft bovendien een Joodse naamgeefster, wat de verbinding met dit onderwerp evident maakt. Kortom: maak de musea 'eigenaar' van de Verhalenkast.

3 Het stadhuis als venue

Neem de uitkomsten van het onderzoek naar Joods vastgoed als gemeente serieus en spreek als gemeente duidelijk uit dat educatie en publieksinformatie wezenlijk zijn. Toon hierin ambitie en verantwoordelijkheidsgevoel. Plaats de Verhalenkast in de hal van het Stadhuis onder of in de buurt van de wand met de tekst van artikel 1 van de Grondwet. Laat deze plek het beginpunt zijn van een wandeling door Joods Zutphen. Vertel in die wandeling het verhaal van het verleden en het heden. Niet alleen over de oorlog en slachtofferschap, maar ook over wat de Joodse bewoners hebben bijgedragen aan het verhaal van Zutphen. Geef de stad (enkele aansprekende huizen of gebouwen, en de synagoge en Joodse begraafplaats) een plek in het verhaal. Sluit hiermee aan bij de kennis die aanwezig is bij het Regionaal Archief Zutphen, Stichting Stolpersteine Zutphen en Werkgroep Geschiedenis Joods Zutphen. Ontwikkel een duurzaam project dat houdbaar is voor een periode van minstens vijf à tien jaar waarbij gebruik wordt gemaakt van de in Zutphen al aanwezige kennis.

4 Toekomstbestendigheid

Waak voor een eenmalig initiatief dat daarna weer wegzakt. Borg dit project voor de komende tien jaar. Laat de financiële en organisatorische consequenties in kaart brengen en toon als gemeente ambitie en verantwoordelijkheidsgevoel door het verhaal van Joods Zutphen ruimhartig te steunen.

5 Bundel de krachten

Bundel de krachten en kennis en haak aan bij bestaande initiatieven. De Verhalenkast kan op termijn gevuld worden met verhalen die al zijn verzameld

door het Regionaal Archief Zutphen, de Stichting Stolpersteine Zutphen en andere organisaties. Haak aan bij de Werkgroep Geschiedenis Joods Zutphen en de educatieve activiteiten van NIG de Stedendriehoek (Hannie Bracha-Jacobs).

6 Werk samen met het onderwijs

Laat het museum nauw samenwerken met scholen en hou rekening met hun educatieve behoeftes en financiële en organisatorische mogelijkheden. Bepaal in overleg met de scholen of het educatieve project wordt ontwikkeld binnen geschiedenislessen of binnen burgerschapslessen. Maak budget vrij en leg de kosten niet bij de scholen neer. Hou rekening met de weinige tijd die scholen kunnen besteden aan het verhaal van de Tweede Wereldoorlog. Laat zien dat discriminatie, uitsluiting en deportatie 'in je eigen straat' plaatsvond. Kies enkele aansprekende persoonlijke verhalen rondom enkele aansprekende huizen of gebouwen ('vastgoed') en neem dit als uitgangspunt voor het narratief.

Maak bijvoorbeeld een lesbrieven die zowel op de school als door gezinnen gebruikt kan worden; leg een verbinding met huizen in de stad. Laat de Musea over de verspreiding van de lespakketten in overleg gaan met de Muzehof, de organisatie die in Zutphen lespakketten aanbiedt aan scholen.

Houd rekening met de drie pijlers van Holocaust-educatie: educatie van de dialoog, het belang van het persoonlijke verhaal, en verbinding met de actualiteit. Richt het aanbod specifiek op leerlingen uit het basisonderwijs (groep 7 en 8), VO, en MBO in Zutphen.

Leg een verbinding met het heden. Verhalen van uitsluiting en vluchten zijn van alle tijden en nu actueler dan ooit. Geschiedenis wordt voor leerlingen pas levend als je het met het heden verbindt. Bovendien maak je daarmee de verhalen uit WO2 inclusief (ook voor leerlingen uit Bosnië, Syrië of Oekraïne). Betrek de topografie van Zutphen.

Moedig scholen aan om zelf iets te 'doen': eigenaar worden van verhalen, onderzoek doen in het Regionaal Archief Zutphen, monumenten adopteren. Maak tevens gebruik van de aanwezige kennis in Gelderland en sluit aan bij Gelderse netwerken.

Fase 2: 80 Jaar bevrijding

In september 2024 beginnen de vieringen en herdenkingen rondom 80 jaar bevrijding. Toon als gemeente ambitie en verantwoordelijkheidsgevoel en maak hiervoor ruim (extra) middelen vrij. Het is het misschien wel het laatste bevrijdingsjaar waarin we naar de laatste ooggetuigen kunnen luisteren. Zorg voor verdere borging van het Joodse verhaal van Zutphen door:

1 Vul de Verhalenkast

Stel extra middelen beschikbaar waarmee het museum de Verhalenkast verder kan vullen met verhalen.

2 De stad als podium

Verplaats de Verhalenkast vanuit het Stadhuis naar buurthuizen, scholen, de synagoge, de Walburgiskerk, de bibliotheek, de Burgerzaal (etc. etc.) en andere locaties in de stad en borg in deze periode een 'eigenaar' (het museum) die instructies geeft en voor het onderhoud zorgt. Denk met de verschillende organisaties na over de definitieve plek voor de Verhalenkast. Denk daarbij nadrukkelijk aan de synagoge en ga hierover in gesprek met de NIG De Stedendriehoek.

Zoek samenwerking binnen Gelderland, zoals de samenwerkingsverbanden 'Vrijheid in Gelderland' en het Samenwerkingsverband 'Vrijheid in het MBO'.

Onderzoek tijdig welke fondsen provinciaal en landelijk beschikbaar zijn voor projecten die in het kader van 80 jaar bevrijding worden gerealiseerd.

3 Kinderboek

Geef de Vordense kinderboekenauteur Martine Letterie samen met de Warnsveldse illustratrice Saskia Halfmouw opdracht voor een kinderboek, dat jaarlijks op de Zutphense scholen (groep 7/8) wordt uitgereikt. Zij zijn beiden zeer ervaren in het vertellen van WO2-verhalen voor kinderen. Borg de uitgave van dit kinderboek, waarvoor de auteurs al in brainstorm een eerste idee hebben gegeven. In hun visie zou het boek gebaseerd kunnen zijn op een plattegrond met daarop verschillende huizen aangegeven. Elk deel van het boek begint met een illustratie van een deur, gevolgd door het persoonlijk verhaal van een kind dat achter die deur heeft gewoond. Geef in dit boek ook aandacht aan het normale vooroorlogse bestaan van Joodse gezinnen. Verspreid dit boek gratis op de scholen in het kader van 80 jaar bevrijding.

4 Inbedding in de Zutphense gemeenschap

Maak gebruik van *crowdsourcing*: verzamel in nauwe samenwerking met de Musea Zutphen en het Regionaal Archief Zutphen verhalen en foto's en voorwerpen die

met het Joodse verhaal van Zutphen te maken hebben. Geef de 600 leden van de Joodse gemeenschap in Zutphen een naam en gezicht. Moedig (meer) bewoners aan te onderzoeken wat het lot was van Joden die in de bezetting op hun huidige adres woonden. Borg de verhalen bij één overkoepelende organisatie, bijvoorbeeld bij het Regionaal Archief Zutphen. Scholen kunnen familieverhalen uitzoeken, afstudeerscripties kunnen hier worden ondersteund.

Bijlage 1 Persoonlijke verhalen

Suggesties voor vijf aansprekende persoonlijke verhalen van Joodse kinderen en een Sint-kind verbonden aan een huis in Zutphen tijdens de Tweede Wereldoorlog. De persoonlijke verhalen zijn bijna onvermijdelijk de verhalen van de overlevenden. Dat is bijna logisch: er zijn verhalen, foto's, kinderen of kleinkinderen. Een overlevingsverhaal heeft ook spanning. Maar de andere groep is de allergrootste: de mannen, vrouwen en kinderen die spoorloos verdwenen, die alleen nog bestaan op een administratiekaartje in het Arolson archief. De kunst is om straks ook die werkelijkheid te vertellen.

Ruysdaelstraat 1 – Frans Halslaan 64 en 66

David Meijers (1935) duikt met zijn ouders onder in de Hoven. Als bij de ondergrondse bekend wordt dat ze gevaar lopen, worden ze overgebracht naar een onderduikadres in Klarenbeek.

De Joodse school in het gemeentegebouw aan de Halterstraat.
Tweede van links (met bril): David Meijers

Daar worden ze bij toeval aangetroffen door NSB-ers. Het gezin wordt weggevoerd naar Kamp Westerbork, waar ze op 26 januari 1945 worden geregistreerd. De transporten naar het Oosten zijn dan al gestopt. David wordt met zijn ouders op 12 april 1945 in Kamp Westerbork door de Canadezen bevrijd. Op 17 mei keren ze terug naar Zutphen. Hun oude huurhuis aan de Ruysdaelstraat wordt inmiddels door iemand anders bewoond. Na een moeizame gerechtelijke procedure van enkele jaren lukt het de familie om het woonrecht te krijgen op de woningen van vermoorde familieleden aan de Frans Halslaan 66.

De broer van David, Leo Meijers (1946), is een van de initiatiefnemers van het onderzoek naar de omgang van de gemeente Zutphen met Joods vastgoed. Hij heeft zijn familieverhaal enkele jaren geleden verteld in de Walburgiskerk na afloop van de onthulling van de Stolpersteine voor de deur van de Frans Halslaan 64 en 66.

David (Dé) Meijers woont in Gelderland. Corinne Abbas maakt een podcast over hem. Conservator Guido Abuys van Herinneringscentrum Kamp Westerbork heeft een verzoek ingediend om hem op film te mogen interviewen. Dit materiaal mag voor het Zutphense

project gebruikt worden. Sabine Edery (dochter van Leo) heeft een lespakket over haar oom Dé gemaakt en wil dat graag ter beschikking stellen.

Bronnen: Corinne Abbas, *Joodse bewoners in de Schilderswijk Zutphen*; telefoongesprek met Leo Meijers 23 maart 2023; telefoongesprek met Dé Meijers 31 maart 2023

Coehoornsingel 10

Judy (Judik, Judith) de Winter was de dochter van Emanuel de Winter (1889-1944) en Rosa de Winter-Levy (1905-1985), een goede naoorlogse vriendin van Otto Frank. Judy werd op 27 oktober 1928 geboren in Zutphen en woonde samen met haar ouders op de Coehoornsingel 10.

Judy de Winter, collectie Anne Frank Stichting

Eind maart 1943 werd het voor Joden verboden om nog in de provincie Gelderland te wonen en werden zij opgeroepen zich te melden in kamp Vught. Het gezin De Winter dook daarom begin april onder bij een boerenfamilie in het dorp Varsseveld. Na meer dan een jaar in de onderduik werd het gezin op 16 juli 1944 ontdekt en gearresteerd. Na een verhoor in Velp, werden ze overgebracht naar het Huis van Bewaring in Arnhem. Op 22 juli 1944 werden ze op transport gesteld naar doorgangskamp Westerbork. Daar kwamen ze net als de acht onderduikers uit het Achterhuis in Strafbarak 67 terecht en leerde ze Anne Frank kennen. Op 3 september 1944 werd Judy samen met haar ouders en de acht onderduikers naar concentratie- en vernietigingskamp Auschwitz gedeporteerd. Na aankomst in Auschwitz op 6 september werden de mannen en vrouwen van elkaar gescheiden en volgden er selecties. Judy en haar moeder werden geselecteerd voor dwangarbeid, maar haar vader werd diezelfde dag nog vermoord in een van de gaskamers. Na de selectie werd Judy geregistreerd en kreeg ze het nummer A25251 op haar arm getatoeëerd. Net als Anne, Margot en Edith kwam Judy met haar moeder na de selectie en registratie in barak 29 van Auschwitz-Birkenau terecht.

Op 26 oktober 1944 werd Judy geselecteerd voor deportatie naar *Kratzau* (Chrastava). In het kamp werd ze tewerkgesteld en moest ze granaten vullen. In Kratzau sloot Judy zich aan bij

een groepje Franse vrouwen die voor elkaar zorgden in het kamp. Op 8 mei 1945 werd ze bevrijd door het Sovjetleger. Via Reichenberg (Liberec) reisde ze per trein en vrachtwagen naar Praag, Pilsen, Bayreuth en uiteindelijk naar België. Op 31 mei 1945 werd ze in een klooster in de buurt van Roermond herenigd met haar moeder. Judik overleed 11 augustus 2019 in Amstelveen.

Voordat dit verhaal gebruikt wordt, dient toestemming gevraagd te worden aan Henriette Salomon, de dochter van Judik.

Bronnen: Rosa de Winter-Levy, *In Birkenau. Een getuigenis*, Amsterdam 2023; informatie van Menno Tamminga, www.researchannefrank.org

Ruysdaelstraat 36

Frits Cohen werd geboren op 25 maart 1927 en overleed in Londen op 6 juni 2014. In mei 1941 slaagde hij voor zijn toelatingsexamen voor de H.B.S.

Frits Cohen met zijn moeder Vrouwchje en zusje Greta

Begin september, na de grote vakantie, zal hij op zijn nieuwe school beginnen. Maar eind augustus legt de Duitse bezetter een verbod op voor Joodse kinderen om naar openbare of christelijke scholen te gaan. Pas na de kerstvakantie wordt er in Arnhem een Joods Lyceum opgericht. Frits gaat vanaf dat moment naar deze school en reist hier met de trein vanaf Zutphen naartoe. In de zomer van 1942 moeten alle mannen tussen 18 en 50 jaar naar een werkkamp. Op school wordt net gedaan alsof er geen oorlog is, maar iedere dag verdwijnen er kinderen en docenten. Die duiken onder.

Op 15 oktober 1942 wordt zijn grootmoeder de Groot-Akker Grietje opgenomen in de psychiatrische inrichting Groot Graffel. Op 8 april 1943 zal zij samen met de andere patiënten vanuit het Nederlands-Israëlitisch noodziekenhuis in Zutphen, worden weggevoerd naar Westerbork. Op 20 april wordt ze gedeporteerd van Westerbork naar Sobibór. Als Grietje het transport al heeft overleefd, dan is ze op 23 april 1943 in Sobibór vermoord. Haar naam staat vermeld op een plaquette die 20 oktober 2020 op de poort van Groot Graffel is aangebracht.

Frits zou tijdig onderduiken en daardoor aan deportatie ontkomen. Zijn onderduikverhaal is te lezen in het boekje *Dat doe je gewoon*. Daarin staat het volgende: 'Toen duidelijk werd dat de nazi's het gezin zouden komen ophalen, zei Frits dat hij niet zou gaan. "Ik ga toch niet mee met mensen die me haten? Toen ze bij ons voor de deur stonden, liep mijn moeder naar boven en ging de politie achter haar aan. Daardoor kon ik via de achterkant ontsnappen. Ik zou onderduiken in de Laarstraat, maar daar stond de overvalwagen voor de deur. De man die daar de onderduikers had is op de IJsselkade gefusilleerd."

Frits Cohen overleeft de oorlog en komt eerst naar Zutphen. Van daaruit vertrekt hij naar Palestina, maar komt terug naar Nederland en gaat in Amsterdam wonen. In 1961 verhuist hij naar Londen, waar hij op 6 juni 2014 overlijdt.

Na de oorlog zal Frits nog regelmatig een bezoek brengen aan zijn oude woning aan de Ruysdaelstraat in Zutphen. Hij schrijft in zijn fotoboek bij een van de foto's: 'Nr.36 Ruysdaelstraat, Zutphen, from where I escaped when the Germans came, with Dutch police to capture us for transport to Camp Westerbork (December 1942). It was a cold, cloudy day, I was 15 years old, on my own, with nobody to trust. That world was mine. My bid for survival had started. Guidelines: doubt all authority, Never ever deliver yourself into the hands of your enemies. Keep something to kick with, even if it is only your life, self decide. Feel responsible for what happens to you. Protect, but shun protection. Aim for true independence, which is ultimately determined by financial independence.'

Frits is meerdere malen (op beeld) geïnterviewd.

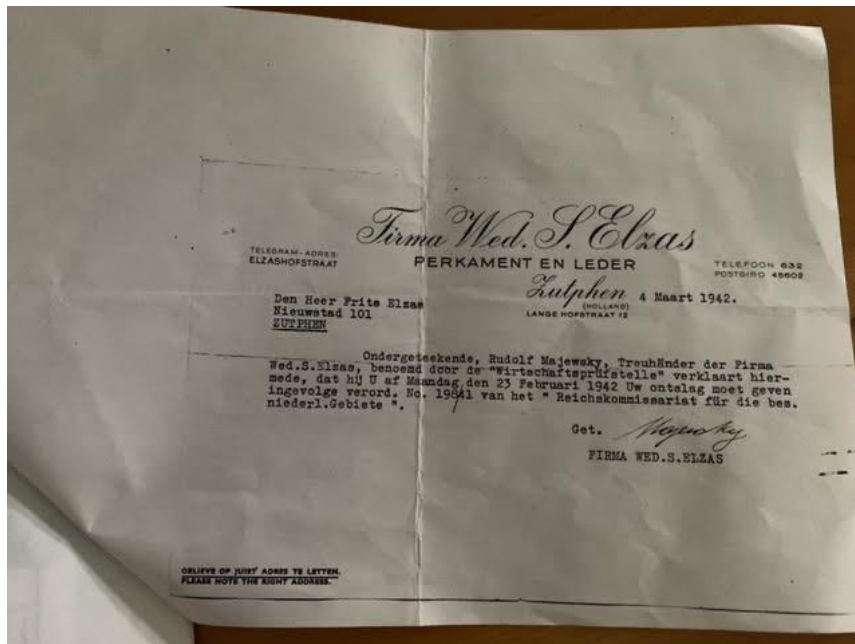
Bronnen: Corinne Abbas, Joodse bewoners in de Schilderswijk Zutphen, P. Kooij en B. Mendelssohn, *Dat doe je gewoon*. Het verhaal van Frits Cohen is ook opgetekend door John Breukelaar voor het Nationaal Onderduikmuseum Aalten

Lange Hofstraat 12

Yvonne Elzas is de kleindochter (van moeders kant) van Philip Fuldauer, die directeur was van Paedagogium Archisomog, dat onderdeel was van het Apeldoornsche Bosch. Zij woonden in de directeurswoning van het Apeldoornsche Bosch, het huis waar nu het Herinneringscentrum gevestigd is. Evenals Leo Meijers schreef Yvonne Elzas een verzoek aan de gemeente Zutphen om een onderzoek te starten van de omgang van de gemeente met Joods vastgoed.

De ouders van Yvonne, Hannie Fuldauer en Frits Elzas, leerden elkaar kennen op een Joods bal in Zutphen in 1947. Het was liefde op het eerste gezicht - nog dezelfde avond vroeg hij haar ten huwelijk. Frits was de kleinzoon van Bertha Elzas-ten Bosch, die woonde aan de Lange Hofstraat 12a, waar zich de door haar opgerichte groothandel in leer en perkament bevond ('de Weduwe S. Elzas'). Zij werd gedeporteerd naar Kamp Vught, waar zij omkwam op 7 mei 1943. In hetzelfde pand, Lange Hofstraat 12, bevond zich haar bedrijf. Het bedrijf werd op 4 maart 1942 geconfisqueerd door een SS-er, Rudolph Majewsky. Het is bijzonder

cynisch dat de aankondiging van de onteigening en het ontslag van de eigenaren, Frits Elzas en zijn vader Isidore, werd getypt op bedrijfspapier van de Firma Elzas en dat Majewsky zich in de ondertekening ook de bedrijfsnaam toe-eigende, zoals in onderstaande afbeelding te zien is:

Frits en zijn zus overleefden de onderduik bij boeren in Brummen. Zijn ouders doken onder bij dominee Mooij op de Berkelsingel. Na de oorlog verhuisde het gezin van Frits naar Deventerweg 143, naast nummer 141. Hier woonde, tot 2 maart 1942, Mozes Elzas (een achterneef van Isidore) met zijn vrouw Johanna Elzas Schulman. Nadat het pand door de bezetter 'in beheer' werd genomen en verkocht, werd het bewoond door dezelfde Majewsky die het bedrijf aan de Lange Hofstraat 12 confisqueerde.

Het pand Lange Hofstraat 12

Na de oorlog vervulden zowel Isidore als Frits Elzas bestuursfuncties in de Joodse Gemeente Zutphen. Lange Hofstraat 12 is nog steeds een markant pand in Zutphen en de geschiedenis van de onteigening is nog steeds niet ontrafeld. Nu is het moment gekomen om hier verder

onderzoek naar te verrichten. Het zou ook een waardevolle herinnering zijn als er voor het pand een Stolperstein gelegd kan worden voor Bertha Elzas-ten Bosch.

Bron: interview met Yvonne Elzas, 23 maart 2023

Laarstraat 85

Op 18 april 2023 werden bij de Laarstraat 85 vijf struikelstenen gelegd voor het gezin van **Zoni Weisz**: zijn vader Johannes, zijn moeder Jacoba, zijn zusjes Augusta en Johanna, en zijn broertje Emile. Ook werden er struikelstenen gelegd voor Marcus Abraham Menk en Klaartje Menk-Krukziener, die op de Laarstraat 85 werden 'weggehaald' voordat de familie Weisz er kwam te wonen.

De familie Weisz was een Sinti-gezin. Vader Weisz voorvoelde de dreiging voor 'Zigeneuners' en besloot zijn woonwagen te verruilen voor een burgerhuis in Zutphen. Het gezin kwam te wonen aan de Laarstraat 85. Bij de grote 'Zigeunerrazzia' van 15 mei 1944 werd het gezin door Nederlandse politieagenten opgehaald en op transport naar Westerbork gezet. Zoni ontsnapte als door een wonder aan deportatie naar Auschwitz. Zijn hele gezin werd door de nazi's vermoord. Tot op vandaag vertelt Zoni zijn persoonlijk verhaal, onder andere tijdens de 4-mei herdenking in Zutphen (2023).

Vrijwel alle 500 in Nederland wonende Sinti en Roma werden gedeporteerd en vermoord.

Warnsveld

Er zou nog een Warnsvelds verhaal toegevoegd moeten worden of een verhaal verbonden aan Groot Graffel.

Bijlage 2   Uitgangspunten hedendaagse Holocaust-educatie in het HCKW

- Legt in alle onderdelen de verbinding met het persoonlijke verhaal van de direct betrokkenen vanuit meerdere perspectieven, omdat de menselijke maat wezenlijk is wanneer Holocaust, nazi-vervolging en -terreur worden besproken met leerlingen;
- Legt de nadruk op het bezoek aan de historische plek - de locatie waar de geschiedenis zich heeft afgespeeld - en voorziet deze van overdrachtsmiddelen (technische voorzieningen, (replica's van) objecten, afbeeldingen, etc.) die voor de leerling van toegevoegde waarde zijn om deze plek ook als zodanig te ervaren;
- Kiest voor werkvormen waarbij de leerling in groepsverband actief informatie verzamelt, ordent, analyseert en reflecteert;
- Maakt gebruik van nieuwe historische inzichten en invalshoeken die de afgelopen jaren zijn gedaan over de geschiedenis van de plek.
- Sluit nauw aan bij de wensen van het onderwijs en wordt in samenspraak met docenten en lerarenopleidingen ontwikkeld;
- Vormt een alternatief voor de rondleiding, waarbij de educatief begeleider vanuit het Herinneringscentrum meer docent/coach dan alwetende verteller is;
- Sluit nauw aan bij de logistieke praktijk (museum en kampterrein gescheiden, bezoek met meerdere klassen en tientallen leerlingen tegelijk, inclusief historisch (kamp)terrein).
- Legt een verbinding met het heden (antisemitisme, vooroordelen, holocaust-ontkenning);
- Heeft aandacht voor inclusiviteit en diversiteit, waarbij zowel wordt gekeken naar de achtergrond van de leerlingen als toegankelijkheid voor o.a. doven en slechtzienden.

(Bron: *Beleidsplan Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 2021*)

Bronnen

Abbas, Corinne (red.), *Joodse bewoners in de schilderswijk Zutphen. Een zoektocht naar verhalen*, Zutphen 2021

Advies onderzoek Joods Vastgoed na WO II, verslag adviescommissie 27 januari 2022

Bijeenkomst Joods vastgoed, Gemeente Apeldoorn, 8 september 2022 (integraal te zien via YouTube)

Een foto uit 1942, Iespakket Eddy Hillesum Centrum

Kooij, Peter, *De Zutphense kehille in het bijzonder. Een geschiedenis van Joods Zutphen*, Zutphen 2021

Kuijpers, Merel, *Overzicht educatieprogramma's het Apeldoornsche Bosch* (powerpoint), februari 2023

Lipschits, Isaac, *De kleine sjoa. Joden in naoorlogs Nederland*, Groningen 2001

Meurs, W. van, Pieter Slaman, Marieke Oprel, *Joodse burgers in Zutphen: onteigening en rechtsherstel*. Onderzoek in opdracht van gemeente Zutphen, Nijmegen: Radboud Universiteit, maart 2022

Riemens, Jaap C., *Dat overleef ik wel. Meijer Groen. Het bewogen leven van een joodse Zutphenaar*, Zutphen 2009

Winter de - Levy, Rosa, *In Birkenau. Een getuigenis*, Amsterdam 2023

Woolf, Simon, *Frits' Story* [film over Frits Cohen]

www.jck.nl

www.joodsmonument.nl

www.research.annefrank.org

www.stolpersteinezutphen.nl

Gesprekspartners

Corinne Abbas
onderzoekster Joodse bewoners Schilderswijk Zutphen

Begeleidingscommissie rapport *Joodse burgers in Zutphen: Onteigening en rechtsherstel*
Peter Kooij, Rik de Lange, Rob Lezer, John Stienen, Menno Tamminga

Bestuur NIG De Stedendriehoek
Constance Bouwmeester, Hannie Bracha Jacobs, Rob Lezer, Judith Mogendorff

CODA Apeldoorn
Merel Kuijpers - coördinator educatieve programma's Apeldoornsche Bosch

Karin Derksen
directeur Kindcentrum De Waaier, Zutphen

Yvonne Elzas
nabestaande gedupeerden Joods vastgoed

Etty Hillesum Centrum Deventer
Gerja Meima, directeur en Lex Rutgers (coördinator)

Herinneringscentrum Apeldoornsche Bosch
Theo de Korte, secretaris

Herinneringscentrum Kamp Westerbork
Bertien Minco, directeur

Martine Letterie
kinderboekenauteur

Liberaal Joodse Gemeente Gelderland
John Löwenhardt, Riet Mendel (tevens rondleidster Musea Zutphen)

Dé Meijers
nabestaande gedupeerden Joods vastgoed

Leo Meijers
nabestaande gedupeerden Joods vastgoed

Musea Zutphen
Paulo Martina (directeur), Francine Oonk en Raïsa Velders (afdeling educatie)

Regionaal Archief Zutphen

Ron Elsinga (medewerker dienstverlening en digitalisering) en Michel Groothedde
(stadsarchivaris)

Stichting Stolpersteine Zutphen

Dannie Brus, Arthur Kohn, Leonore Sonn

Werkgroep Geschiedenis Joods Zutphen

Sija van der Meulen

Annex: Buiten mijn opdracht

Tijdens de vele gesprekken die ten grondslag liggen aan dit advies, werden ook enkele issues en zorgen benoemd die buiten mijn opdracht liggen, maar die wel relevant zijn voor de toekomst van het Joodse verhaal in Zutphen. En daarom nog de volgende ongevraagde adviezen:

1. Ondersteun (in overleg met NIG De Stedendriehoek en de Liberaal Joodse Gemeente) de koepel i.o. die de verschillende organisaties die het Joodse verhaal van Zutphen vertellen met elkaar wil verbinden;
2. Ontwikkel in nauw overleg met de NIG De Stedendriehoek een toekomstvisie op de synagoge en stel hier middelen voor beschikbaar;
3. Denk samen met de NIG De Stedendriehoek na over het Joodse monument bij het Gideonmonument en ontwikkel hiervoor een andere invulling.